Pārkāptais līgums. Recenzija par Latvijas Nacionālā teātra izrādi «Sila ezera nolaišana»

30. oktobris
Skatuve
Autori: Kitija Balcare *(teātra kritiķe un pētniece, LSM.lv autore)*

Pasmeļoties iedvesmu Jāņa Poruka vairāk nekā simt gadu senos mītiski pravietiskos stāstos, jaunais režisors Mārcis Broks Latvijas Nacionālajā teātrī ekošausmu žanrā iestudējis viencēlienu "Sila ezera nolaišana".

Savlaicīgi un pārlaicīgi

1. oktobris – Latvijā, Rucavā meža pētīšanas stacijas apsaimniekotā vietā nocirsts vecs mežs, tostarp arī vismaz 377 gadus veca priede, senāka par pašmāju tiesas namu, kurā mīt Ministru kabinets. 8. oktobris – Pasaules dabas fonda Dzīvās planētas ziņojums vēsta, ka savvaļas dzīvnieku populācijas samazinājušās par vidēji 73 %, par dabas daudzveidības zudības cēloņiem uzrādot enerģētikas, pārtikas ražošanas un finanšu jomas. 13. oktobris – Eiropā, tostarp Latvijā, sākta parakstu vākšana pilsoņu iniciatīvai "Tiesības dabai" par juridisku tiesību piešķiršanu dabai. 19. oktobris – Somijas ziemeļos tehnoloģiju milzis bez ietekmes uz vidi izvērtējuma kailcirtis ap 330 hektāru jeb teju četru Vecrīgu platībā mērāmu meža zemi datu centra būvniecībai. 22. oktobris – pirmizrāde jaunā režisora Mārča Broka iestudējumam "Sila ezera nolaišana" Latvijas Nacionālajā teātrī, atgriežot teātra apritē Jāņa Poruka mantojumu. 23. oktobris – vairāk nekā miljons pilsoņu pieprasa Eiropas Savienību pārtraukt vājināt dabas aizsardzības tiesību aktus. 23. oktobris – Latvijā par brūnā lāča tīšu nošaušanu Ogres novadā tiesa piespriež 31 200 eiro sodu. 24. oktobris – Somijas vietējie iedzīvotāji vēsta par vilku baru ienākšanu kailcirtei tuvējos ciematos.

To, ka vilki ar medībām un slimībām bijuši pilnīgi izskausti Druvienas silos, atminas arī Poruka balss 121 gadu senā garstāstā "Druvienas sila ezera nolaišana un svētceļojums uz Linteni".

> Viens bērna plaukstas lieluma pelēkais vilks uz lipīgi melnu gumijas granulu kalna virsotnes sagaida skatītājus Latvijas Nacionālā teātra Aktieru zāles velvēs.

Puskrēslā uz sienām, kas atsauc atmiņā katakombas un piedien gan dabas godināšanai, gan elku pielūgšanai, gaismas spēlēs viļņojas tumši ūdeņi. Te sinkrētiskā garā vienuviet starp vietējiem ļaudīm mīt Ūdens māte ar meitām, Meža dēls un Pestītājs. Stāsts par divu jauniešu – melanholiskā saimniekdēla Sīmaņa un dievticīgās hernhūtiešu sekotājas Maijas – plaukstošo mīlestību ieguļ stāstā par meliorācijas darbiem, ko vietējie ļaudis Barona ieceres dēļ uzsāk veikt un sastopas ar dabas atdarīšanu. Meža tēvs jau tobrīd aizbēdzis

tāļāk uz Lubānu (kur, citstarp, Jāņa Baloža rokās jau tapusi kopienas teātra izrāde "No Ceikstes līdz Aiviekstei", atklājot meliorācijas ietekmi uz dabu, un pašreiz top cita izrāde – "Lubāna mitrāja konference").

> Viencēliens "Sila ezera nolaišana" ir no Ogres zilo kalnu apkaimes nākušā un *Gen Z* paaudzei piederīgā režisora Mārča Broka veļu laikam piedienoša debija Latvijas Nacionālajā teātrī. Vienlaikus tā ir Jāņa Poruka pārsteidzoši laikmetīga uzniršana no literārā mantojuma dzīlēm.

Režisors ir izzvejojis vienu no spožākajām latviešu rakstniecības pērlēm, apritē atgriežot retāk lasītus Poruka stāstus, tomēr tajā pašā laikā viņš ir palicis uzticīgs sev, apliecinot spuraino aizrautību ar nāves–dzīves, cilvēka–dabas, ticības–māņticības, kulta–reliģijas, folkloras un mītiskā pavedieniem. Tie vijas cauri līdzšinējiem Mārča Broka režisētajiem vai līdzdalīgajiem darbiem, tostarp "Ačgārnis", "Svētvieta", "Vecajo kults", "Torkemada: svētā gara bēres", "Es esmu vējš", "Atkapusvētki". Tajos caur tumsas klātbūtni spraucas šī laikmeta "īleni" – tausta tās vietas, kur negribas ielūkoties. Kā un kādas šausmas ierauga skatītājs šoreiz?

Pakļaut ne piekļauties (komata vieta pēc lasītāja izvēles)

Kultūrantropoloģe ar interesi par cilvēka attiecībām ar ūdeņiem Veronika Stranga, kura pirms pāris gadiem viesojās Rīgā, savā priekšlasījumā toreiz uzsvēra tā:

> jo vairāk cilvēks pakļauj dabu, jo vairāk tas cilvēcisko dievības un dievišķo cilvēku, jo aizvien lielāks haoss iedomātās kārtības vietā dabā cilvēka rīcības rezultātā veidojas.

Tieši par šo mezgla punktu cilvēka un dabas attiecībās vēsta Mārča Broka viencēliens. Tam pamatā ir Poruka garstāsts "Druvienas sila ezera nolaišana un svētceļojums uz Linteni" (1905), kurš tālredzīgi tuvcīņā tēlo Dabu un Kultūru.

Iestudējumu atsevišķās ainās papildina divi citi Poruka stāsti, kuros tolaik vēl dzied un runā pati daba – koki, vējš, ūdeņi –, kāpjoties atpakaļ pagānismā. Tēlojums "Pīļu medības" (1901) izvērš jauna vīrieša slāpētu ekoloģisko jūtīgumu, saskaroties ar savvaļas putnu medībām, atstājot bez mātes trīs jaunos pīļu cāļus, par kuriem izrādē atgādina trīs dzeltenas gumijas pīlītes ar dēmoniski mirdzošām, sarkanām lāzeracīm. Iestudējumā šī aina ir simboliski pielādēta – tā ilustrē cilvēka karu pret dabu. Stāsts "Vectēva stāsti. Pašnīdējs" (1905) ieved mūslaiku dziļajos depresijas akačos, kad "ne sāp, ne arī reibonis nāk, bet tā ir, ka nevar dzīvot" – te izceļas bālā zēna trauslā daba.

Viencēlienā "Sila ezera nolaišana", kam stāstu dramatizējumu veidojis pats režisors, līdzās dabas līnijai saasinās arī otra līnija – attieksme pret aklu pielūgsmi jeb kultu. Te iztēloto godina vairāk nekā reālo, kas ir dzīvs. Arī šis laiks, kurā dzīvojam, radikalizē sabiedrību.

> Nereti cilvēki stieg reliģiskos veidojumos, kas šķietami iedod gatavas atbildes un gatavu dzīves jēgu, lai pašam nav vairs jāmeklē. Vien akli jāseko. Līdzīgi tam, kā iestudējumā mantkārības dzīti vīri kļūst par upurjēriem dabai, kad dodas ezerā pēc leģendām apaugušas naudas lādes.

Aktierspēle liecina, ka stāsts dziļumā ved līdzi arī aktierus. Caurspīdīgu skatienu Kārļa Reijera Sīmanis apjucis maldās starp reālo un vien nojaušamo tā, ka bail ir jau viņa vietā. Ilzes Rekneres Maijai kustībās atklājas maigs, labticīgs stirnas skatiens, bērza smuidrums smalkajā stāvā, dzērves soļu graciozitāte. Bruno Bitenieka Juris, Sīmaņa brālis, dzīvi tver tiešāk un ciešāk, gan pieturoties pie kausa, gan sekojot mantai, bet pēdējā izdzīvojušā Meža dēla lomā aktieris fiziski četrrāpus izspēlē posthumānu būtni, kas kāri aprij Trimzas no pusžuvušā ezera izvilkto pēdējo līni. Trīs sievietes – Jaunavu, Māti, Sirmgalvi – un arī Briedi iemieso Līga Zeļģe, – runā dažādās balsīs, maina kažokus, lakatiņus un skatienu spēku, iekāpdama jau mītiskā zonā. Ivars Puga vienpersoniski iemieso trīsvienību – gan Baronu, gan saimnieku Rubeni, gan Priesteri –, kur skatītāja acu priekšā režisors bāž visus trīs "varoņus" vienā maisā. Jura Hirša starptēls Trimza, ko ļaudis mēļo par burvi esam, ir vistuvāk dabai, tālab arī bīstams cilvēkam. Aktieris gan savu lomu brīžam neapzināti, šķiet, vienkāršo, aizraujoties ar stāstniecību un nevilšus atspriegojot citos brīžos skatītāju tīklā iemestos šausmu āķus.

Sintētiskā daba

Izvēle veidot scenogrāfiju mērķtiecīgi sintētisku izceļ dabas katastrofālo stāvokli vēl vairāk. Daba te ir izteikti butaforiska – pīles ir no gumijas, lāsumainais bembijs no poliestera, vaskotās ūdensrozes no spīdīgas plastmasas, auglīgie ezera nogulumi no sīkām gumijas granulām. Līdzīgi kā ar materialitāti, māksliniece Ildze Jurkovska scenogrāfijā spēlējas arī ar mērogiem. Iesākumā Barona demonstrētais mazais rotaļu ekskavators pārtop par cilvēka auguma milzu darba mašīnas kausu. Tas no zemes izsmeļ arī dzīvību, ko iemieso pusģērēta disnejsugas stirna (lasāma arī kā liega atsauce uz Broka režisēto izrādi "Svētvieta", kas ieraugāma kā elēģiska dažādu laiktelpu vienlaicīgi apdzīvošana). Citbrīd kauss kļūst jau par altāri ar mirdzošu jēzuliņu, ko slavē uz Linteni atnākušie jaunieši.

Šis motīvs sasaucas ar Mārtiņa Eihes iestudējumu Liepājas teātrī, kas tapis pēc Blaumaņa darbu motīviem, "Trīs bēres un divas kāzas" – te dzīvība šūpojās milzu lauksaimniecības tehnikas riepā ar cauru vidu.

Nacionālajā teātrī šī melnā gumijas riepa, kas dabā nesadalās pat gadsimta laikā, sakritusies granulās (tajās pašās, kuras savulaik pirms septiņiem gadiem apdzīvoja aktieri Viestura Kairiša izrādē "Baltiešu gredzens"). Autoriepas, kuras Latvijā pavasaros un rudeņos "uzplaukst" gan sauszemes, gan zemūdens ainavās, te kļuvušas par sila ezera sapropeli jeb tūkstošgadīgiem nogulumiem. Paturot prātā, ka gumijas riepas ir ķīmisku vielu un toksīnu "noliktava", kas pakāpeniski izdalās vidē, vēstījums ir tiešs – nekas tīrs un dzīvs cilvēka rokas attālumā nav palicis.

Arī Ildzes Jurkovskas veidotie kostīmi ar atsaucēm uz zemessardzes dabas toņu paleti, pludinājumiem audumu krāsās un telpiskām, dabai raksturīgām faktūrām, atklāj to, ka cilvēks ir vien tāds vilks jērādā – maskējas un izliekas par dabu.

> Šausmas radošā komanda konstruē caur ainu aprautību, detaļu negaidītību, citbūtņu – čūskulēnu un zivju – plastiskumu, skaņainavas sagrozīšanu, skaņu atbalsošanos telpas dažādos punktos, Kristas Erdmanes veidotajām gaismēnu spēlēm, tēlu seju aizklāšanu, hiperreālistiskām cilvēka ķermeņa daļām, kas atklājas negaidītos brīžos un bez aplinkiem atgādina, cilvēka daļas ir dabas daļas.

Skaņainavā, ko veidojis Dāvis Grīnhofs, saplūst ūdens skalošanās, putnu balsis, stabulēšana, folkloras meldiņi, te arī pēkšņas griezīgas skaņas, sabojātās "plates" efekti, kas vēsta – kaut kas tomēr nav lāga.

Lai arī visi elementi ir vietā, tomēr to iedarbību uz skatītāju palēnina izrādes meditatīvais ritms (ar atsevišķiem brīžiem, kur kāds skatītāju rindās saraujas aiz bailēm no čūskām, kas te ir vienlaikus auglības, nāves un cikliskuma simbols), kam pietrūkst vēl precīzākas dinamikas. To vietumis bremzē garāki monologi vai dialogi, kas atslābina audiovizuālos efektus. Šausmas šoreiz ir apjausma par cilvēka tuvredzību.

Ne velti Poruka izvēlētais Trimzas vārds šķietami griež ausīs, līdz burtu ņirboņa pēkšņi sakārtojas citā secībā. Lasot ūdeņu atspulgā spoguļrakstā, tajā atklājas arī vārds "mirt", acis piedomā klāt trūkstošo un izlasa arī "aizmirst". Man "Sila ezera nolaišana" ir atgādinājums par to, ko esam aizmirsuši. Daba ir dzīva. Un daba ir sadusmota.

Kam no dabas bail?

Sākotnēji izrāde "Sila ezera nolaišana" tika pieteikta kā "eksistenciālas šausmas", bet tīmekļvietnē jau parādās kā "ekoloģiska šausmenīte".

Ekošausmu žanru raksturo ķermeniskas bailes, ko piedzīvo cilvēks saskarē ar dabu. Tās ir bailes, ko ar izbiedētu skatienu jūraskrāsas acīs un trauksmainu ķermeņa valodu vien nospēlē Kārlis Reijers Sīmaņa lomā, apzinoties dabas nesavaldāmo spēku.

> Šodien cilvēks baidās no dabas, nevis par dabu. Mūs biedē ar lāčiem. Ar čūskām. Ar ērcēm. Ar trakumsērgām. Ar purviem. Ar veciem kokiem, kas tūdaļ, tūdaļ kritīs uz galvas dabas takās. Baidās no tā, ko nepazīst un neizprot.

Bailes no dabas pētnieki dēvē par biofobiju. Tā atklājas kā ar prātu neizskaidrojamas bailes vai izteikta nepatika pret dzīvo dabu un organismiem. Cēlonis meklējams ne tik daudz bērnībā sadzīvotajos brīdinājumos par piesardzību, ejot purvā vai sastopoties ar čūsku, cik aizvien sarūkošā cilvēka saiknē ar dabu ikdienā. Viens akmentiņš metams arī mediju "dārziņā" emocionāli iekrāsotu ziņu laukā, reizumis iztrūkstot konteksta dabas katastrofu ziņām. Varētu vaicāt – nu un, ka tā? Tomēr bailēm no dabas ir savas blaknes. Tās negatīvi ietekmē gan cilvēka veselību, kam atrašanās dabā nāk par labu gan fiziski, gan mentāli, gan vājina arī dabas aizsardzības pūles, kas baiļu ietekmē vairs nešķiet tik svarīgas. Ja daba uzbrūk, cilvēks aiz bailēm rūpju vietā nostājas aizsargpozā.

Šis iestudējums ir radniecīgs gan Poruka, gan Broka un viņa palīga režijas darbā Sergeja Smikova laikabiedru radītajiem darbiem, kuri izceļ cilvēka un dabas attiecības pagātnē, tagadnē un pat nākamībā.

Gan Blaumaņa "Indrāniem" (1904), ko šopavasar Jaunajā Rīgas teātrī izvēlējies iestudēt Gerds Lapoška, trekni pasvītrojot mežu iztirgošanas un izciršanas problemātiku, bet Monika Korpa scenogrāfiski sapludināja koka stumbru majestātiskumu ar kolonnām kā dabas mantojumu ar kultūras mantojumu. Gan laikmetīgajai kameroperai "*Cantus Firmus*" (2025) Ģertrūdes ielas teātrī, kur pulcējas sievietes-aktīvistes, lai ibseniski, bet nu jau laiski spriestu, kā un vai vispār jāiestājas par kārtējo dzīvotnes – šajā gadījumā purva – pasargāšanu no cilvēka iejaukšanās tajā. Gan galējā izpausmē ekošausmu žanrā arī apvienības "Kvadrifrons" distopijai "Kad gulošais mostas" (2023), kas ieved skatītāju vientuļi sīcošu vēja ģeneratoru iztukšotā ainavā, ko iesprostoti apokaliptiskajā telpā konvulsīvās kustībās apdzīvo pusdzīvas–pusmirušas būtnes jeb zombiji. Visi šie darbi uzrāda simptomātiskas lietas cilvēka attiecībās ar vidi, signalizējot par ievainotām ainavām.

Ekologs Aldo Leopolds, ko dēvē par dabas aizsardzības pionieri, jau vairāk nekā pirms pusgadsimta rakstīja par zemes veselību, raksturojot to kā zemes spēju pašatjaunoties. To, ka ainava ir slima, ekologs attiecināja arī uz tādām izpausmēm kā pārlieku lieli plūdi vai pēkšņs ūdens trūkums. Reizē viņš atzina, ka zināšanas ekologam liek dzīvot vienam pašam brūču pilnā pasaulē, jo citiem ļaudīm šie zemei nodarītie pāridarījumi nav nemaz tik viegli pamanāmi. Tie, kas arī šos pušumus pamana, ir mākslinieki.

Tie, kuri sadzird

Šai viencēlienā ar līdzīgām acīm uz cilvēka un dabas attiecībām raugās gan Poruks, gan Broks, gan arī Reijera Sīmanis. Arī skatītājs uz notiekošo raugās ar Sīmaņa skatienu – viņš ir tas, kurš redz citādi. Tā ir smalkā redze, kura atklājas Poruka rakstībā. Vārds "Sīmanis" ebreju valodā saistās ar nozīmi "tas, kurš sadzird".

> Ekoloģiskā jutība un jūtība ir ietvars Poruka pierakstītajām līnijām, kuras Mārcis Broks drosmīgi tulko savdabā teātra valodā, kas bagātina vietējo teātra ainavu. Skatītājam viņš pietuvojas caur rotaļīgu teatralitāti, nevairoties tās ne paņēmienos, ne izteiksmes līdzekļos.

Poruks runā par dabu, kas noslēdzas no cilvēka darbiem, un par cilvēka līgumu ar dabu, kas esot pārkāpts. Jācer, ka šis Poruks Broka akūti trāpīgajā redzējumā atradīs vietu "Latvijas skolas somas" programmā, jo tieši jaunieši ir tie, kas aizvien biežāk ceļas kājās un stājas sardzē par dabu, jo apzinās tās lomu kopīgajā, biedējošajā nākotnē.

Iestudējumā daba Līgas Zeļģes samierniecīskajā Brieža balsī mierina savainoto Sīmani, ka sāpes drīz pāries. Šis laiks, notikumi un cilvēka izvēles vēl aizvien apliecina, ka tik drīz vien nemaz šīs izrādes uzdotie jautājumi nepāries. Ūdens, kas atceras visu, ir starptelpa dzīvībai un nāvei – iestudējumā tie ir sievišķie spēki, ko pārvalda Ūdens māte un tās kailās meitas. Zemi, ko līdz tam uzraudzījis Meža tēvs, savām rokām pārveido cilvēki-vīrieši, sūnām apaugušas lāpstas un mehāniskas zemes darbu mašīnas ķetnas. Izrādes pēdējā ainā Trimza Poruka balsī pravieto:

> "Reiz zeme visu paņems atpakaļ, apēdīs visas mājas, izskalos visus krastus, izskaudīs visus ļaužus, un tad nāks rāpuļi, un zeme sāksies no jauna." Vai šis režisora izvēlētais beigu teikums ir draudīgs pareģojums cilvēkveidīgajiem vai cerības asns dabas atjaunotnei? Tas paliek katra paša ziņā.